

UOT: 821(100)

Könül Eyvazova*

İSLAMDAN ƏVVƏLKİ DÖVRLƏRƏ AİD QƏDİM ƏRƏB YAZILI ABİDƏLƏRİ

Xülasə

Hər hansı bir xalqın keçdiyi tarixi yol haqqında məlumatları ilk növbədə maddi sübutlar hesab olunan yazılı abidələr verir. Bu məqalə İslamla birgə tarix səhnəsinə çıxan, dünyanın qədim xalqlarından hesab olunan ərəb xalqının qədim yazı nümunələrinə aid olan yazılı abidələrə həsr olunmuşdur. Burada İslamdan əvvəlki dövrdə ərəblərdə yazıya olan münasibət, ərəb yazısının keçdiyi inkişaf yoluna qısa nəzər salınır, ərəb epigrafiyasının ən mühüm yazılı abidələri, onların tədqiqi, hal-hazırda əlyazma və yazılı abidələrin rəqəmsal resursları araşdırılır, onlar haqqında məlumat verilir.

Açar sözlər: ərəb yazısı, kitabələr, əlyazmalar, əl-Zəbəd, əl-Useys

Giriş. Yazısı olmayan xalqların ədəbi-lingvistik mədəniyyəti yalnız şifahi nitqdə yaşadığından məhv olub sıradan çıxmaq təhlükəsi ilə daha çox üzləşir. Bu, ümumbəşəri prosesdir və tarix dəfələrlə bunun şahidi olmuşdur. Məhz yazının olmaması səbəbindən bütöv-bütöv mətnlər itmiş, onları yaradan tayfaların, qəbilələrin, xalqların tarix səhnəsindən çıxması ilə onlar da yox olmuşdur [1, s.13].

Qeyd edək ki, ərəb xalqının mədəniyyəti, tarixi, həyatı, adət-ənənəsi haqqında faktiki sənədlər olan qədim yazı nümunələrinin aşkar olunması, öyrənilməsində xidmət ilk olaraq qərb səyyahları, xüsusilə XVIII əsrdə fəaliyyətə başlayan alman və fransız tədqiqatçılarına aiddir.

Qədim ərəb tarixini tədqiq edən Taufiq Bru məşhur ərəb tarixçisi Cavad Əliyev istinadən qeyd edir ki, tarixçilərin rəyinə əsasən, qədim ərəb tarixinin öyrənilməsi hələ də qədim yazılı abidələrin aşkarlanmasının, oxunmasının başa çatmaması səbəbindən qaranlıq qalmaqda davam edir. Qədim dövr ərəb tarixinin öyrənilməsində çətinlik yaradan səbəblərdən biri sonrakı dövrlərdə müsəlman tarixçilərinin onlara gəlib çatan cahiliyyə ərəblərinin xəbərlərini rəvilərin dilindən eşitdikləri kimi təsvir edərək, onları araşdırmağa, nəzərdən keçirməyə cəhd

göstərməmələridir. Onlar İslam tarixinin yazılması ilə məşğul olmuş, İslamdan əvvəlki tarixin yazılmasından yan keçmişlər [2, s.10]. Bu vəziyyət miladi 18-ci əsrdə şərqşünas tədqiqatçıların qədim ərəb tarixini öyrənmək üçün Ərəbistanın cənub hissəsində araşdırmalara başladıkları vaxta qədər davam etdi [3, s.12-13].

Əsrlər boyu belə bir rəy yayılmışdır ki, cahiliyyə dövrü hər bir mədəniyyətdən, inkişafdan uzaq cahillik, savadsızlıq, vəhşilik dövrüdür. Ərəb ölkələrinin hər tərəfində qədim mədəniyyətdən xəbər verən yazılı abidələrin, kitabələrin tapılmasından sonra mənzərə dəyişir. Onların bəziləri cahiliyyəti, savadsızlığı, cəhələri təsvir etmək üçün quran ayələrinə istinad edirlər. Cahiliyyə dövrü ərəb şeirinin tədqiqatçısı Nəsriddin əl-Əsəd ərəblərin cahilliyi ilə bağlı olan 3 Quran ayəsinə (آل ؛ الجمعة ٢٠، ٧٥، ٢٠ عمران) nəzər salaraq deyir:

غير ان هذا الوصف بالامية لا يعني – في رأينا – الامية الكتابية و لا العلمية، و انما يعني الامية الدينية، اي أنهم لم يكن لهم قبل القرآن الكريم كتاب ديني، و من هنا كانوا اميين دينيا، و لم يكونوا مثل " اهل الكتاب" من اليهود و النصراري، الذين كان لهم التوراة و الانجيل

Fikrimizcə, savadsızlığın bu təsviri nə yazı, nə də elmi savadsızlıq mənasını vermir. Bu, dini savadsızlıqdır. Yəni onların (xristian və yə-

* Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.
E-mail: eyvazovaki@mail.ru

hudilərdən olan kitab əhlindən qeyriləri nəzərdə tutulur) Qurani-Kərimdən əvvəl dini kitabları yox idi. Buna görə dini baxımdan savadsız idilər. Onlar İncil və Tövrat kitablarına malik yəhudi və xristianlardan olan “kitab əhli ” kimi deyildilər [4, s.44-45].

Alim İsrail Vilfenon “Sami dillərinin tarixi” əsərində qeyd edir ki, İslamdan əvvəl ərəb ölkələrində yazı yayılmamışdı. Çox az adam yazmağı və oxumağı bacarırdı. Buna görə təbii ki, onların mühüm xəbərləri, yüksək səviyyəli fitri istedadlarının məhsulları yazıya alınmamışdır. Təbii ki, məhz buna görə çox az sayda yazılı abidə bizə gəlib çıxmışdır. Bu da qədim dövrlərin tədqiqi zamanı çətinliklərə səbəb olur [5, s.170-171].

Ərəbdilli qədim yazılı abidələr. Muhamməd Abbas Həmədə qeyd edir ki, qərblə alimlər ərəb mədəniyyətinin vətəni hesab olunan şimal və cənubi Ərəbistan ərazisində bu yazılı abidələri tapmış, şəkillərini çəkib, öz tədqiqatlarının obyektini kimi tədqiq etməyə, əldə olunan nəticələri kitab şəklində və ya Şərqi tədqiqinə həsr olunmuş jurnallarda dərc etməyə başlamış, sonralar onların bu yollarını müsəlman ərəb alimlərdən Muhamməd Taufiq, Xəlil Nami, Əhməd Fəxri və yəmənli alim Əhməd Hüseyn Şərifəddin davam etdirmişlər. Sonuncu yəmənli alimin bir neçə Avropa dilini gözəl bilməsi ona qədim yazıların, kitabələrin oxunmasında qərblə şərqşünas alimlərin qüsurlarını, səhvlərini düzəltməyə imkan vermişdir [6, s.27].

Alimlər ərəb ölkələrinin cənubunda və əl-Ulə, Mədəin Salihdən Hərran ölkələrinin şimalınadək uzanan şimal ərazilərdə çoxsaylı yazılar aşkarlamışlar. Cənub hissəyə gəldikdə, bu günədək maini, qatbəni, səbai, himyəri və digərlərinə aid olan 7 min yazı üzə çıxartmışlar. Həmin yazılar məlum ərəb yazısından çox uzaqdır. Şimal ləhcələrinə gəldikdə, onlara İslamdan əvvəl ərəblərin mədəni, dini vəziyyətləri haqqında zəif, kiçik məlumatları özündə əks etdirən lihyan, səmud, səfa yazılarında rast gəlinmişdir [7, s.54].

Alimlərin yazılı abidələrin tədqiqi əsasında yekdilliklə gəldikləri rəy - ərəb yazısının öz mənbəyini götürdüyü nabati yazılı abidələrinin

yazıldığı yazının arami yazısına yaxın olmasıdır. Bu yazılı abidələr nabatilərin Hicazın şimalından Hicr şəhərindən Suriyanın cənub hüdudlarınaadək yaşadıkları bütün ərazilərdə, onların paytaxtı Petrada miladdan əvvəl birinci əsrdən miladdan sonra üçüncü əsrdək uzanan dövrə aiddir. Bundan başqa Sina yarımadasında 3 minədək yazılı abidə tapılmışdır [8, s.89].

Şauqi Dayf qeyd edir ki, Ərəbistan yarımadasının cənubu, mərkəzi və şimalında karvan üzvləri, çobanlardan olan peşəkar və ya qeyri-peşəkar yazılı kitabələr vardır. Bu daşların üzərində onlar ibadət etdikləri və onları qoruyan tanrıların adlarını, bəzən də onlara kəsdikləri qurbanları qeyd edir, bəzən də qəbirlərin üzərində öz adlarını, tayfalarının adını və vəfat edən adamın əməllərini, bəzi qanun və qaydalarını yazırdılar [9, s.32].

Çox güman ki, İslamdan əvvəl Ərəbistan yarımadasının mərkəzində məskunlaşan tayfalar arami və yunan dillərindəki sənədlərlə tanış olduqları kimi, qonşu region xalqlarının yazı sistemləri, dilləri ilə təmsil olunan, həmçinin şimal ərəb (arami və nabati) və cənub ərəb (səbai, himyəri) epigrafikası ilə tanış idilər.

Hal-hazırda Ərəbistanın şimal və cənub epigrafikası kifayət qədər yaxşı öyrənilmişdir. Dərc olunan, təsvir olunan əlyazmaların sayıildən-ile artır [10, s.111].

Jozef Naveh qeyd edir ki, beşinci əsrə aid Nabati kitabələri hələ də məlum deyil. Lakin ərəb yazısının erkən dövrünü təmsil edən, altıncı əsrə aid 3 kitabə mövcuddur. Bunlar arasında erkən ərəb İslam kitabələri arasında Zəbəddən 512-ci əsrə aid edilən üçdilli (yunan-suryani-ərəb), Hərrandan 568-ci əsrə aid edilən ikidilli (yunan-ərəb), Ummu əl-Cəməldəki tarixi məlum olmayan, lakin altıncı əsrə aid edilən kitabələr ərəb yazısının tarixi, inkişafı, onun mənsəyi haqqında alimlərin qəti rəyə gəlmələrinə kömək etmişdir. Qeyd etdiyimiz sonuncu abidədəki erkən İslam ərəb yazısı ilə dördüncü əsr nabati yazısı arasında əlaqə vardır [11, s.160; 12, s.1-16].

Qədim ərəb əlyazmalarının tədqiqi ilə məşğul olan 1904-1905 və 1909-cu illərdə Prinстон Universitetinin arxeoloji ekspedisiyası Şərqi öyrənmək üçün Suriya ərazisinə yollanır.

Geri qayıdan ekspedisiya üzvləri hazırladıqları nəşrlərində “Sami əlyazmalarının” Şimali Har-randa “Nabati əlyazmaları” bölməsini hazırlayan Enno Littmen müqəddimədə qeyd edir ki, Suriya ərazisində apardığımız tədqiqat zamanı tapılan qədim nabati əlyazmalarının hamısı İordan çayının şərq hissəsində aşkar edilmişdir. Tapılan 107 nümunənin 101-nin müəllif tərəfindən köçürülmüşdür [13, s.7].

İslamdan əvvəlki dövrə aid ən məşhur kitabələr. Cahiliyyə dövrü ərəb şeirinin tədqiqatçısı Nəsrəddin əl-Əsəd tarixi xronologiyaya əsasən İslamdan əvvəlki dövrə aid aşkarlanmış ərəbdilli kitabələri 3 qrupa bölür:

1. Miladi üçüncü əsrə aid kitabələr.
2. Miladi dördüncü əsrə aid kitabələr.
3. Miladi altıncı əsrə aid kitabələr.

Alim birinci qrupa 5 (Sina yarımadasında Vadi əl-Məktəbdə aşkar olunan tarixi miladın 210-cu ilinə, Vadi Firanda 230-cu ilə və 253-cü ilə aid 3 kitabə, Hicr (Mədəin Salih) 267 -ci ilə, Ummu əl-Cəməldə - Hərranda tarixi dəqiq məlum olmayan, lakin De Vogue və Littmanın 270- ci ilə aid etdikləri kitabə), ikinci qrupa 1 (miladi 328-ci ilə aid ən-Niməra kitabəsi), üçüncü qrupa isə 2 kitabə (miladi 511-ci ilə aid Zəbəd və 568-ci ilə aid Hərran əl-Ləcə kitabəsi) daxil etmişdir [4, s.25-29].

Vadi əl-Məktəb kitabəsi (I kitabə)

Sina kitabəsi (III kitabə)

Vadi Firan kitabəsi (II kitabə)

Mədəin Salih kitabəsi (IV kitabə)

Ummu əl-Cəməl kitabəsi (V kitabə)

Mənbə: [4, s.26]

Ərəb yazısının tədqiqatçısı əl-Cuburi qeyd edir ki, İslamdan əvvəlki əsrlərdə ərəb yazısı ilə yazılmış kitabələrə gəlincə, onların sayı

dördüdür. İlk kitabə Zəbəd kitabəsidir (نقش زيد). Aşkar olduğu yerin adına uyğun olaraq belə adlandırılıb. Fərat çayı ilə Qansareyn arasında Hələbin cənub-şərqində yerləşir. Hal-hazırda Bolqarıstanın Brussel şəhərində muzeydə saxlanılır. Kitabə 3 dildə - siryani (sol), yunan (sağ), və ərəb (aşağıda, sadəcə bir sətir) dillərində yazılmışdır, tarixi miladdan sonra 511-512-ci illərə aid edilir. Kitabədə kilsəni tikən 3 şəxsin adı

Zəbəd kitabəsi

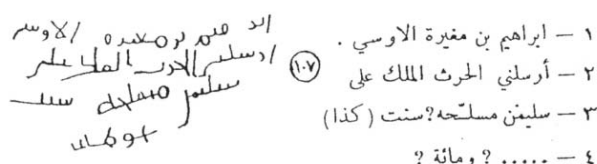
yazılmışdır [14, s.51; 15; 16, s.132].

Şəkil 1. Zəbəd kitabəsi

Mənbə [15, s.3]

İkinci kitabə Useys (نقش اسييس) adı ilə məlumdur. Dəməşqin cənub-şərqindən 105 km uzaqlıqda yerləşən dağın adına uyğun olaraq adlandırılıb [17, s.243]. Əl-Cuburi kitabənin Suriyada arxeoloji qazıntılar aparən alman tədqiqat ekspedisiyası tərəfindən 1965-ci ildə, müasir dövr yazılı abidələrin tədqiqatçısı Zəkəriyyə Muhəmməd isə 1964-ildə [18, s.2] tapıldığını bildirir. Kitabə ərəb dilində olan 4 sətirlik mətdən ibarətdir. Bu kitabənin yazıldığı hərflər Zəbəd kitabəsinin hərfləri ilə oxşardır. Kitabə sonuncu cahiliyyə ərəb kitabəsi hesab olunur [14, s.52-53]. Onun tarixi miladi 528-ci ilə aiddir [19, s.41-42].

Kitabənin ilk əlyazma nüsxəsi Muhəmməd Fərac Əbu əl-Aş tərəfindən Beyrutun “əl-Bəas” qəzetində 1964- cü ildə ərəb dilinə tərcüməsi ilə nəşr olunur. Lakin o, sonuncu sətirin qarşısında sual işarəsi qoyur. Sual işarəsi kitabənin tarixi ilə bağlı idi. Nəhayət, Adolf Qrohman həmin tarixi müəyyənləşdirir. Əlli ildən sonra yenidən kitabənin oxunmasına qayıdılır. Bu zaman bəzi dəyişikliklər edilir. Biz Zəkəriyyə Muhəmmədin bu barədə bir yazısına [18] rast gəldik. Burada tədqiqatçı kitabənin oxunmasına yenidən qayıdır. Qeyd edir ki, biz heç düşünməzdik ki, bu kitabə 50 il bizi aldada bilər. Araşdırma zamanı alim maraqlı faktlar ortaya qoyur.

Useyis kitabəsinin Əbu əl-Aş tərəfindən üzü köçürülmüş nüsxəsi ərəb dilinə tərcüməsi ilə birgə

Mənbə: [18, s.3]

Qədim ərəb yazılı abidələrinin müasir tədqiqatçısı Zəkəriyyə Muhəmməd “Nuquş ərəbiyyə qablə-l-İsləm” (İslamdan əvvəlki ərəb kitabələri) əsərində 4 qədim kitabənin yenidən oxunmasına qayıdır. Burada sıralama əsasında birinci yerdə tarixi miladi 80- 125- ci illərə aid olan Ayn əl-Murayfiq (عين المرقيق) (Ayn abədət (عين عبادات)) kitabəsidir. Kitabə 6 sətirdən ibarətdir, nabati hərfləri ilə yazılıb. 3 sətir nabat-arami dilində, iki sətir ərəb dilində yazılmış, 6-cı sətir isə kitabəni yazanın imzasından ibarətdir. Burada bəzilər onun nabati, bəziləri isə ərəb dilində yazılmasını söyləyirlər. Kitabə 1979-cu ildə Fələstinin ən-Naqab ərazisində nabati şəhərlərinin birində aşkar edilmişdir. Bu kitabə ən qədim ərəb şeir nümunəsi hesab edilir. Belə ki, ərəb şeirinin təvil bəhrində yazılmış mərsiyədir. Zəkəriyyə Muhəmməd abidənin əhəmiyyətindən danışarkən vurğulayır ki, bu kitabə əslində ərəb dilinin qaydalarının, dilin özünün inkişafının İslamdan 500 il əvvəldən də qabaqki dövrlərə qayıtdığını bildirir. Belə bir poeziya nümunəsinin yazıya alınması üçün dilin özü və normaları inkişaf dövrünü keçməli idi. Bu kitabə göstərir ki, cahiliyyə şeirinin və Quranın ərəb dili Hicazda və ya başqa bir ərazidə mövcud olan məhəlli dil deyildi. O geniş coğrafiyanı əhatə edən nüfuza malik idi [20, s.54].

Üçüncü kitabə Hərran kitabəsidir (نقش حاران). Dəməşqin cənubunda Hərran ərazisində yerləşən kilsə xarabalıqlarında tapılmışdır. Kilsə qapısı üzərində olan daşın üzərində oyulmuşdur [5, s.192]. Kitabə iki dildə – yunan və ərəb dilində yazılmışdır [32]. Tarixi miladi 568-ci ilə gedib çıxır. İslam dövrü ərəb dilinə və ərəb yazısına ən yaxın olan abidələrdən biri hesab olunur.

Dördüncü kitabə Umm əl- Cəməl 2 (ام الجمال الثاني) adı ilə məlumdur. Bu yazılı abidə Suriya ərazisində Double Church adlandırılan

kilsə ətrafında miladi tarixi ilə 1904-1905-ci illərdə Priston Arxeologiya Universitetinin ekspedisiya qrupu tərəfindən Suriyada aşkar edilmişdir. Littmann hesab edir ki, bu kitabə bəzi xristian ərəblər tərəfindən yazılmışdır [13, s.1].

Kitabə dəqiq tarixi bilinməyən və əksər mütəxəssislərin miladın VI əsrinə aid etdikləri 4 ərəbdilli kitabədən biridir [21, s.14].

Əl-Cuburi kitabə ilə bağlı qeyd edir ki, biz bilmirik bu tarixin təklif edilməsi nə ilə bağlıdır. Yəqin o, kitabənin tapıldığı kilsənin tikildiyi memarlıq üslubunun tədqiq tarixi və ya kitabədəki ərəb hərflərinin tapılan digər mətnlərdən fərqli olaraq 8 piqra hərflərinə daha yaxın olmasına görə belə müəyyənləşdirilib. Kitabə 5 sətirdən ibarətdir [14, s.54-55].

Ərəb dilinin mövcudluğuna dəlalət edən ən qədim kitabə. Məlumdur ki, ərəb dilinin mövcudluğuna dəlalət edən ilk ən qədim kitabə ərəb padşahı İmrul Qeys bin Omarın qəbrində tapılan kitabədir. Kitabə ən-Nəmərada –Suriyanın ərazisində Rina Dusunun rəhbərlik etdiyi fransız arxeoloji ekspedisiya qrupu tərəfindən 1901-ci ildə kiçik təpənin üzərində bir tikintinin xarabalıqları arasında bazalt daş üzərində aşkar olunmuşdur. 1902-ci ilin əvvəlində Dusu elan edir ki, kitabə miladın 328-ci ilinə aiddir. O, İslamdan təqribən 300 il əvvəl yazılmışdır, dili ərəb dilidir. Lakin piqra yazısı ilə yazılmışdır və tikinti bir ərəb kralının məzarıdır. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, bu kitabə ərəb dili tarixində ən məşhur kitabədir. Kitabə 50-dən artıq sözün olduğu 6 sətirdən ibarətdir [20, s.7-10].

Muasir dövrdə qədim ərəb yazı nümunələrinin öyrənilməsi. Qeyd edək ki, hal-hazırda qədim irsin öyrənilməsi ilə əlaqədar ərəb ölkələrinin özlərində də alimlər və tədqiqatçılar qədim kitabələrin, mətnlərin tədqiqi ilə məşğul olurlar. Nabati dili ilə bağlı araşdırmalar zamanı Kral Səud Universitetinin professoru Suleyman bin Abdurrahim əl-Zeyyibin xeyli tədqiqatlarının olmasının şahidi oluruq. “Nabati dilinin qrammatikası” kitabının da müəllifi odur. [22].

Həmçinin Beatris Qrendlerin “The development of arabic scripts from the Nabaeen Era to the First İslamic century according to dated Texts” [23] əsəri də qədim ərəb yazılı abidələri-

nin tədqiqi üçün çox dəyərli mənbələrdəndir. Kitabda ərəb yazılı abidələri tədqiqi olunmuş, qədim dövrdən İslamın yaranmasına qədər ərəb yazısının inkişafı izlənilmiş, kitabələrin dili açıqlanmışdır. Hal-hazırda bütün dünyada qədim sivilizasiyanın bir parçası olan qədim dövr ərəb epigrafikasının öyrənilməsinə, irsin qorunmasına marağ və diqqət artmışdır. Ən böyük layihələrdən biri isə DASİ – Digital Archive for the Study of pre-Islamic Arabian Inscriptions (İslamdan əvvəlki ərəbdilli əlyazmalarının öyrənilməsi üçün rəqəmsal arxiv) hesab olunur. Layihədə dünyanın hər yerində – Avropa, ABŞ, Yəmən muzeylərində saxlanılan İslamaqədər qədim ərəbdilli epigrafik nümunələri bir yerə – onlayn verilənlər bazasında toplayaraq onların mütəxəssislərə əlçatan olması üçün rəqəmsal arxivini yaratmaq nəzərdə tutulur [24].

Sami dünyasına məxsus 18500 islamaqədər yazılı mətnlərdən ibarət əlyazma və kitabələr kolleksiyası Pizan Universitetinin işçi qrupu

tərfindən nömrələnərək rəqəmsal arxivə daxil edilmişdir ki bunlardan 8150 mətn cənub ərəb yazısı ilə yazılmış mətnlər bölməsinə daxil edilmişdir. Digər bölmələrə də qrup tərəfindən materiallar hazırlanır, nömrələnir və yerləşdirilir. [25] İsgəndəriyyə kitabxanasının əlyazmaların və kitabələrin rəqəmsal kitabxanasına da rast gəlmək mümkündür [26].

Nəticə. Mənbələrə nəzər saldıqdan sonra bir daha şahidi olduq ki, ərəblərdə yazının zaman-zaman inkişaf etməsi, yeni yazı formalarının yaranmasına baxmayaraq, mütəxəssislərin rəyinə görə, ərəbdilli qədim yazılı abidələr dövrümüzə qədər az sayda gəlib çatmışdır. Təbii ki, bunun da bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Lakin biz hazırkı məqalə çərçivəsində ərəb epigrafikası haqqında müəyyən dərəcədə rəy yaratmağa çalışdıq. Gəldiyimiz nəticəyə əsasən, ərəblər öz qədim irslərini, folklorlarını, tarixlərini, qələmə almağa o qədər də meyilli olmamışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. M.Adilov. Azərbaycan paleoqrafiyası. Bakı, "Elm", 2009.
2. جواد علي، المفصل في تاريخ العرب قبل الإسلام. \ 2018, 2410 ص.
3. Source :www.almeshkat.net
4. توفيق برو. تاريخ العرب القديم، دار الفكر بدمشق، الطبعة الثانية، 1417هـ/1996م، ص 334.
5. الخامسة، سنة 1978، 735 ص. نصر الدين الاسد. مصادر الشعر الجاهلي و قيمتها التاريخي. دار المعارف، القاهرة، الطبعة اسرائيل ولفنسون. تاريخ اللغات السامية، الطبعة الأولى، مصر، 1348 – 1939، ص. 300.
6. 2000 م، ص 369. الدكتور محمد عباس حمودة. تطور الكتابة الخطية العربية، دار نهضة الشرق - دار الوفاء، القاهرة، 1421هـ، حنا الفاخوري. الجامع في تاريخ الادب العربي. الادب القديم. دار الجبل، بيروت- لبنان، سنة 1985، ص. 1087.
7. السيخ نسيب و هيبه الخازن. من السلميين الى العرب. منشورات دار مكتبة الحياة. بيروت- لبنان، سنة 1962، ص. 204.
8. المعارف، القاهرة، 436 ص. الدكتور شوقي ضيف. تاريخ الادب العرب العصر الجاهلي. الطبعة الثانية والعشرون، دار
9. O.И.Редькин. Арабская письменность до и после Ислама. Вестник СПбГУ. Сер.13. 2012. Вып.2.
10. Joseph Naveh. Early history of the alphebet. An introduction to West Semitic epigraphy and palaeography. The Magnes Press. The Herbeu University. Jerusalem, 1997.
11. Nabia Abbott. The rise of the North Arabic script and its Kuranic development. With a full description of the kuran manuscripts in the Oriental Institute. The University of Chicago press, 1939.
12. Enno Littmann. Section A. Nabatean inscriptions from The Southern Hauran. Late F-J. Brill. Publishers and printers. Leyden, 1914.
13. سهيلة ياسين الجبوري. أصل الخط العربي وتطوره حتى نهية العصر الأموي، بغداد، مطبعة الاديب البغدادية، 1977، ص. 184.
14. قسم www. Uobabylon.ed.iq صلاح مهدي محمد الموسوي. الرأي الحديث عن اصل الخط العربي. دروس في الجط و الزخرفة المرحلة الثالثة - 2014. التصميم.
15. النقشبندي ناصر السيد محمود. منشأ الخط العربي و تطوره لغاية عهد الخلفاء الراشدين. سومر. سنة 1947 م، ج 1، ص. 132.
16. حاطوم نور الدين . قصر جبل سيب الاموي. مجلة الحوليات الاثرية السورية، عدد 13 سنة 1963، ص. 243.
17. زكريا محمد. إعادة قراءة نقش أسيس إعادة قراءة نقش أسيس <https://www.academia.edu/10138199/>
18. صالح بن ابراهيم الحسن. الكتابة العربية من النقوش الي الكتاب المخطوط. دار الفيلص الثقافية. الرياض، سنة 1424\ 2003 م. ص. 484.
19. زكريا محمد. نقوش عربية قبل الاسلام. الطبعة الاولى، سنة 2015، ص. 110.
20. احمد يوسف. الخط الكوفي. الرسالة الثانية. ص. 32.
21. A.Grohmann. Arabische palaographie. (vien 1971), Teil 11.
22. سليمان بن عبد الرحمن الذيب. قواعد اللغة النبطية. الطبعة الثانية. مكتبة الملك فهد الوطنية. الرياض، 2011، ص.
- 23.

24. Beatrice Gruendler. The development of the arabic scripts. From the Nabatean Era to the First Islamic Century According to Dated Texts: Harvard Semitic studies 43, Atlanta: Scholars press, 1993, p.171.
25. www.dasi.cnr.it
26. عمران عبد الله مشروع ارسفة إلكترونية لنقوش اللغات الربية القديمة
<https://www.aljazeera.net/news/cultureandart/201919/4/1>
27. <http://inscriptionslibrary.bibalex.org/Presentation/FilterPage.aspx?lang>

ANCIENT ARABIAN WRITTEN MONUMENTS DATING BACK TO THE PRE-ISLAMIC PERIOD

Summary

Information about the history of any nation is firstly transmitted through written monuments that are considered as material evidence. This article is devoted to the written monuments relating to ancient writing examples of the Arab people, who came to the history stage with Islam and are one of the oldest nations in the world. Here, the Arab's attitude towards writing and the way of Arabic writing development in the pre-Islamic period are briefly considered, the most important written monuments of Arabic epigraphy, their research, digital resources of the manuscript and written monuments are being studied and information about them is provided.

Key words: Arabic writting, inscriptions, manuscripts, el-Zebed, el-Useys

АРАБСКИЕ ПИСЬМЕННЫЕ ПАМЯТНИКИ ДОИСЛАМСКОГО ПЕРИОДА

Резюме

Информация об историческом пути, пройденным определенным народом, предоставляется письменными памятниками, являющимися материальным доказательством. Настоящая статья посвящена письменным памятникам, относящимся к древним письменным примерам арабского народа, считающегося одним из древних народов мира и появившегося на исторической арене вместе с появлением ислама. Здесь дается информация об отношении арабов к письменности, прослеживается путь развития арабской письменности, изучаются важные ресурсы арабской эпиграфии, их исследования, цифровые ресурсы рукописей и письменных памятников.

Ключевые слова: арабское письмо, надписи, рукописи, Эль-Зебед, Эль-Усейс